

РОБЪРТ
РАЙТ

ЕВОЛЮЦИЯТА
НА
БОГ

Превод от английски
Жана Ценова

На Джон, моят оборотомер

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод.....	9
-----------	---

ПЪРВА ЧАСТ.

РАЖДАНЕТО И РАСТЕЖЪТ НА БОГОВЕТЕ / 13

Глава първа	
Първобитната вяра	15
Глава втора	
Шаманът.....	37
Глава трета	
Религията в епохата на вожествата.....	56
Глава четвърта	
Боговете на древните държави.....	83

ВТОРА ЧАСТ.

ПОЯВАТА НА АВРААМИЧЕСКИЯ МОНОТЕИЗЪМ / 111

Глава пета	
Политеизмът – религията на древен Израел.....	113
Глава шеста	
От политеизъм към монолатрия	146
Глава седма	
От монолатрия към монотеизъм.....	183

Глава осма	
Историята на Филон	208
Глава девета	
Логосът: божественият алгоритъм	239

ТРЕТА ЧАСТ.

ИЗОБРЕТЯВАНЕТО НА ХРИСТИЯНСТВОТО / 267

Глава десета	
Какво направил Иисус?	269
Глава единадесета	
Апостолът на любовта	289
Глава дванадесета	
Оцеляване на най-годното християнство	315
Глава тринадесета	
Как Иисус станал спасител	332

ЧЕТВЪРТА ЧАСТ.

ТРИУМФЪТ НА ИСЛЯМА / 357

Глава четиринадесета	
Коранът	359
Глава петнадесета	
Мека	375
Глава шестнадесета	
Медина	386
Глава седемнадесета	
Джихадът	408
Глава осемнадесета	
Мохамед	423

ПЕТА ЧАСТ.
**БОГ МИНАВА НА ГЛОБАЛНО
НИВО (ИЛИ НЕ МИНАВА) / 441**

Глава деветнадесета	
Нравственото въображение.....	443
Глава двадесета	
Е, не сме ли специални?.....	468
Послеслов	
Между другото, какво е Бог?.....	483
Приложение	
Как човешката природа породила религията.....	501
Благодарности.....	527
За автора.....	531
Бележки.....	533
Показалец.....	619

Партньор в диалога с Бог не е отделният човек, а човешкият вид като цяло.

ГОРДЪН КАУФМАН

УВОД

Бях осъден от амвона на църквата, където ходи майка ми, през 1994 г. Току-що беше излязла книгата ми „Нравственото животно“^А и бях имал късмета извадка от нея да бъде публикувана в списание „Тайм“. Във въпросната извадка се говореше за различните начини, по които нашата развита човешка природа усложнява брачния институт. Едно такова усложнение е естественото, общо за всички ни изкушение да кръшкаме. Точно тази гледна точка бяха избрали редакторите на „Тайм“, за да оформят корицата на списанието: до внушителния образ на счупени брачни окови се четяха думите: „Изневярата: може би ни е в гените.“

Пасторът от Първата баптистка църква в Санта Роза, Калифорния, намерил тази статия за безбожна защита на флиртуването и го заявил една неделна сутрин. След службата майка ми излязла напред и му каза, че синът ѝ е автор на цитираната статия. Готов съм да се обзаложа, че му го е съобщила с гордост – такива са чудесата на майчината любов.

Колко дълбоко бях пропаднал! Когато бях деветгодишен, в баптистката църква в Ел Пасо, Тексас, почувствах зова Божи и пристъпих напред, докато един гостуващ евангелист на име Хомер Мартинес изричаше „поканата“ – зовеше спасените грешници да приемат Исус за свой спасител. Няколко седмици по-късно бях покръстен от свещеника на църквата. Сега, близо трийсет години по-късно, друг баптистки свещеник заявяваше, че мястото ми е близо до Сатаната.

Съмнявам се, че ако този свещеник беше прочел внимателно статията в „Тайм“, щеше да я нападне толкова сурово.

^А „The Moral Animal“. (Всички бележки под линия са на преводача.)

(Всъщност в нея твърдя, че човек може и трябва да устои на импулса за изневяра, колкото и естествен да е той.) От друга страна, имаше хора, които не бяха прочели само тази извадка, а цялата книга, и пак заключавах, че съм безбожник. Аз бях доказал, че повечето нематериални, възвишени аспекти от човешкото съществуване (любовта, саможертвата, самото ни чувство за нравствена истина) са продукти на естествения отбор. Книгата ми приличаше напълно на материалистически памфлет – материалистически в смисъла на „научния материализъм“, в смисъла на представата, че „науката може да обясни всичко с материални понятия, така че кой се нуждае от някакъв Бог, и то от Бог, който уж някак магически трансцендира материалната вселена“.

Що се отнася до мен, думата материалист не е твърде заблуждаваща. В тази книга наистина говоря за историята на религията и за нейното бъдеще от материалистическа гледна точка. Мисля, че произходът и развитието на религията могат да се обяснят с помощта на конкретни, наблюдаеми неща – човешката природа, политическите и икономическите фактори, промяната на технологиите и т.н.

Не смятам обаче, че едно материалистическо обяснение на произхода, историята и бъдещето на религията – като това, което излагам тук – изключва валидността на религиозния светоглед. Всъщност твърдя, че историята на религията, представена в книгата ми, макар да е материалистическа, в действителност утвърждава валидността на религиозния светоглед; не на *традиционния* религиозен светоглед, а на един светоглед, който е религиозен в известен важен смисъл.

Това звучи парадоксално. От една страна, аз смятам, че боговете са възникнали като илюзии и че последвалата история на представата за Бог е в известен смисъл еволюцията на една илюзия. От друга страна: 1) самата история на тази еволюция указва за съществуването на нещо, което можем смислено да наречем божественост; и 2) в хода на своето развитие „илюзията“ се е осъвременила по такъв начин, че е станала по-приемлива. В тези два смисъла илюзията е ставала все по-малко и по-малко илюзорна.

Смислено ли е горното твърдение? Вероятно не. Надявам се да стане такова в края на книгата ми. Засега би трябвало само да призная, че Бог такъв, какъвто остава приемлив след

цялото това осъвременяване, не е какъвто си го представят повечето вярващи.

Има още две неща, които се надявам да добият нов смисъл в края на книгата ми. Това са два аспекта на настоящата ситуация в света.

Първият е онова, което някои наричат сблъсък на цивилизации – напрежението между юдео-християнския Запад и мюсюлманския свят, така ярко проявило се на 11 септември 2001 г. От тоя ден насетне хората се питат по какъв начин световните авраамически религии могат – ако това изобщо е възможно – да съществуват съвместно, след като глобализацията ги заставя да влязат във все по-близък и по-близък контакт.

Историята е пълна със сблъскващи се цивилизации, но и с цивилизации, които не се сблъскват. И разказът за ролята, която са играли религиозните идеи – раздухващи или потушаващи пламъците и често променящи се в този процес – е поучителен. Смятам, че той ни казва какво можем да направим, за да доведем настоящия „сблъсък“ до щастлив край.

Вторият аспект на настоящата ситуация в света, на който ще се спра, е друг вид сблъсък – широко дискутираният „сблъсък“ между наука и религия. И тоя сблъсък, подобно на първия, има дълга и поучителна история. Можем да го проследим назад във времето поне до древен Вавилон: затъмненията, които дълго време били приписвани на неспокойни и зложелателни свръхестествени същества, внезапно се оказало, че се явяват на предсказуеми интервали – достатъчно предсказуеми, та да накарат човека да се запита дали проблемът наистина е в неспокойните и зложелателни свръхестествени същества.

Оттогава насетне са се извършили голям брой подобни тревожни (от гледна точка на религията) открития, но известна представа за божественото е оцелявала винаги след срещата си с науката. Представата е трябвало да се промени, но това не е обвинение срещу религията. В крайна сметка науката се е променяла безспирно, като е ревизирала, ако не и дискредитирала старите си теории, но никой от нас не мисли, че това е обвинение срещу нея. Напротив, смятаме, че извършващата се адаптация приближава науката по-близо до истината. Може би същото става и с религията. Може би в края на

краищата безпощадното научно обяснение на затруднението ни – например обяснението, с което бях изобличен от амвона на църквата, където ходи майка ми – може да се съчетае с един наистина религиозен светоглед и е част от процеса, който пречиства религиозния светоглед и го придвижва по-близо до истината.

Двата въпроса за големи сблъсъци могат да бъдат обобщени в едно изречение: могат ли религиите в съвременния свят да се сдобрят помежду си и могат ли да се сдобрят с науката? Мисля, че историята ни сочи утвърдителни отговори.

Как биха изглеждали религиите след подобна адаптация? Изненадващо лесно е да се отговори на този въпрос поне в най-общи линии. Първо, те ще трябва да отговорят на предизвикателствата, които отправя към човешкото психологическо благоденствие съвременният свят. (В противен случай не ще бъдат приети.) Второ, те ще трябва да изтъкнат някаква повисша цел – някаква по-голяма точка или модел, който можем да използваме за ръководство във всекидневния си живот, така че да разпознаваме доброто и злото и да осмисляме както радостта, така и страданието. (В противен случай няма да бъдат религии, поне не в смисъла, който имам предвид под думата религия.)

А сега за действително мъчните въпроси. *Как ще се справят религиите с тези подвизи?* (При положение, че успеят да ги извършат; ако ли не, тогава всички ние – вярващи, агностици и атеисти в равна степен – може би ще имаме големи неприятности.) *Как ще се адаптират религиите към науката и помежду си?* *Как ще изглежда една религия, която е добре пригодена към епохата на високо развита наука и бърза глобализация?* *Каква цел ще посочва тя и каква ориентация ще предлага?* *Съществува ли интелектуално почтен светоглед, който наистина се определя като религиозен и който е в състояние, посред хаоса на настоящия свят, да предлага лично упътване и утеха – и може би дори да направи света по-малко хаотичен?* Не претендирам, че зная отговорите на тези въпроси, но в хода на разказа за Бог от само себе си се появяват ясни податки за решението им. Прочее нека започнем нашия разказ.

Първа част
**Раждането и
растежът на боговете**

В обобщение може да се каже, че почти всички големи социални институции са се зародили в религията.

Емил ДЮРКЕМ

ГЛАВА ПЪРВА

ПЪРВОБИТНАТА ВЯРА

Чукчите, коренните жители на Сибир, имали свой особен начин да се справят с буйните ветрове. Чукчата припявал: „Западни ветре, погледни насам! Виж задника ми. Ще ти дадем малко тлъстина. Спри да духаш!“ Европейецът, посетил региона през XIX в., съобщава за този ритуал следното: „Мъжът, който припява този напев, разхлабва панталоните си, така че да се смъкнат, и излага задника си на вятъра. При всяка дума го пляска с ръце.“¹

Към края на XIX в. европейските пътешественици са събрали много разкази за ритуали от далечни и слабо познати земи. Някои от тези земи се обитават от хора, наричани диваци – хора, чиято технология не включва писмеността или дори земеделието. И някои от техните ритуали, като горния, изглеждат странни.

Бихме ли могли да наречем ритуал като горния религиозен? Някои европейци настръхват от възмущение при подобна мисъл. Обижда ги загатнатото в такъв въпрос равнопоставяне на техните възвишени форми на култ и грубите опити за кротяване на природата.

Може би затова сър Джон Лъбок, британски антрополог от края на XIX в., започва своето обсъждане на религията на „дивациите“ с едно предупреждение. „Не е възможно да обсъждаме темата, без да споменем някои неща, които са неприятни за чувствата ни“ – пише той в „Произходът на цивилизацията и първобитните условия на живот на човека“. Но дава едно обещание на читателите си. В изучаването на този „тъжен спектакъл от груби суеверия и диви форми на боготворене“ щял да се „стреми да избягва, доколкото е възможно, всичко, което може основателно да причини болка на някои читатели“.²

Болката, която Лъбок спестява на читателите си, е мисълта, че техните мозъци са може би твърде сходни с дивашките. „Цялата настройка на ума на дивака е толкова различна от нашата, че често пъти ни е много трудно да проследим какво става в неговия ум или да разберем мотивите, които го тласкат към определени действия.“ Макар че диваците действително „имат разум, що се отнася до онова, което вършат и в което вярват, техните основания са често много абсурдни“. Дивакът показва „крайна умствена малоценност“ и неговият ум, „подобно на детския, лесно се уморява“.³ Естествено е тогава, че религиозните представи на диваците „не са резултат от дълбока мисъл“.

И така, Лъбок уверява читателите си: „религията такава, каквато я разбират дивашките племена“, не само се различава от цивилизованата религия, „но дори е нейна противоположност“. Наистина, ако отредим званието религия на грубите ритуали и суеверни страхове, за които съобщават наблюдателите на обществата на диваците, тогава „вече не можем да смятаме, че религията е характерна за човека“. Защото „лаенето на кучето срещу луната е също такъв акт на богопочитане, какъвто са някои церемонии, описани от пътешествениците“.⁴

Вероятно не бива да ни изненадва, че един високообразован британски християнин очерня по такъв начин елементите на „първобитната религия“. („Първобитна религия“ означава най-общо религията на народите без писменост, били те ловци-събирачи или земеделци.) В крайна сметка в първобитната религия съществува дълбоко уважение пред чистото суеверие. Неясни поличби често ръководят решенията за война и мир. И духовете на умрелите могат да причиняват пакости или – посредством посредничеството на шамана – могат да дават съвети. Накратко, първобитната религия е пълна с неща, които са били старателно изтръскани настрана, когато монотеизмът, донесен от Мойсей от Египет, изместил езичеството на Ханаан.

Но всъщност това изместване не е било толкова рязко и доказателството намираме в самата Библия, макар и в части от Библията, които не се четат много от съвременните вярващи. Там ще откриете как първият цар на Израел, Саул, отива инкогнито при жена-медиум и я моли да вдигне пророка Саму-

ил от гроба, за да го научи на хитрост. (Самуил не е очарован: „Защо ме безпокоиш да излизам?“⁵) Там ще намерите и грубо суеверие. Когато пророкът Елисей, подготвяйки цар Иоас за битка срещу сирийците, му казва да удари земята със стрели, той е разочарован от резултата му от три удара: „Трябваше да удариш пет или шест пъти, тогава щеше да разбиеш досущ сирийци, а сега ще поразииш сирийци само три пъти.“⁶

Дори върхът на авраамическата теологическа изтънченост – самият монотеизъм – се оказва особеност на Библията, която ту се появява, ту изчезва. Макар че голяма част от писанието допуска съществуването само на един Бог, в някои части тонът е различен. В книгата Битие се припомня за времето, когато на земята слязла тайфа мъжки божества; те започнали да правят секс с привлекателните човешки жени; тези богове „почнаха да влизат при дъщерите човешки, и тия почнаха да им раждат“. (И не обикновени деца: „това са силните, от старо време славни човеци.“⁷)

Тук и на други места еврейската Библия – най-ранният писан текст в авраамическата традиция и в този смисъл изходна точка за юдаизма, християнството и исляма – съдържа убедителни следи от своите предшественици. Очевидно авраамическият монотеизъм е израснал органически от „първобитното“ посредством един повече еволюционен, отколкото революционен процес.

Това не означава, че „модерните“ религии произлизат пряко от „първобитните“ религии, изучавани от антрополозите. Ние не можем да твърдим, че преди три или четири хилядолетия хората, които са говорили на вятъра със смъкнати гащи, са започнали да говорят на Бог, коленичейки. От всичко, което знаем, можем да заключим, че културните предшественици на юдаизма, християнството и исляма изобщо не включват традиция на говорене с вятъра и определено няма основание да се мисли, че религията на чукчите е част от това родословие – че през първото или през второто хил.пр.Хр. културата на чукчите в Сибир е повлияла по някакъв начин на културата на Средния Изток.

По-скоро смятаме, че „първобитната“ религия най-общо, такава каквато е документирана от антрополозите и от други посетители, може да ни даде известна представа за средата, в

която са възникнали модерните религии. Случило се е така, че чукчите са били географски изолирани, и благодарение на това са се изплъзнали от технологичната революция – от появата на писмеността, – която е вкарала други части от света в историческите документи и ги е тласнала към модерността. Макар тези „първобитни“ култури да не ни показват особените праисторически религии, от които са възникнали ранните писмено документирани религии, те поне ни дават най-обща картина за този процес. Макар че монотеистичната молитва не е възникнала от ритуали или вярвания на чукчите, може би логиката на монотеистичната молитва е възникнала от *вид* вярване, поддържано от чукчите: от представата, че природните сили са одушевени от умове или духове, на които човек може да въздейства чрез преговори.

ЛОГИКАТА НА ДИВАЦИТЕ

Всъщност това е теорията на един от съвременниците на Джон Лъбок – Едуард Тайлър, мислител с огромно въздействие, когото понякога наричат основател на социалната антропология. Тайлър, познайник и понякога критик на Лъбок, смята, че най-първата форма на религията е анимизмът. Теорията на Тайлър за анимизма е доминиращото обяснение за произхода на религията сред учените по негово време. Тя „моментално покори света“,⁸ пише един антрополог от началото на ХХ в.

Теорията на Тайлър се базира на една парадигма, която е разпространена в антропологията в края на ХІХ в., после за много десетилетия загубва популярността си и напоследък започва да възвръща славата си: културният еволюционизъм. Според него човешката култура, дефинирана най-общо – изкуството, политиката, технологията, религията и така нататък – се развива до голяма степен по същия начин, по който се развиват биологичните видове: възникват нови културни белези, те могат да процъфтяват или да загиват и в резултат се образуват и променят целите институции и системи на вярвания. Може да се появи и да спечели последователи някакъв нов религиозен ритуал (ако, да речем, хората го сметнат за

ефективен неутрализатор на вятъра). Могат да се родят и после да израснат нови богове. Могат се възникнат нови представи за боговете – като например представата, че съществува само един бог. Тайлъровата теория за анимизма се стреми да обясни как идеята за монотеизма се е развила от първобитната религия.

Понякога определят анимизма като одушевяване на неодушевеното – като схващане на реките, облаците и звездите като живи същества. Това е част от начина, по който Тайлър разбира понятието, но не цялата част. Според схемата на Тайлър първобитният анимист възприемал както живите, така и неживите предмети като обитавани от душа или дух (като одушевени); реките и облаците, птиците и зверовете, а и хората притежавали такава „душа-дух“, такава „пара, мъгла или сянка“, такава „причина за живота и мисъл в отделното същество, която го одушевявала“.⁹

Теорията на Тайлър се основава на едно по-ласкателно виждане за „първобитния“ ум, отколкото е застъпваното от Лъбок. (Тайлър е известен с едно учение, което става стълб на социалната антропология – учението за „психичното единство на човечеството“: представата, че хората от всички раси са по принцип еднакви, че съществува универсална човешка природа.) Той схваща анимизма не като чудат и несъвместим със съвременното мислене, а като естествен ранен продукт на същото умозрително любопитство, което е довело до съвременното мислене. Анимизмът е „философията на човечеството дете“, сглобена от „философите на древните диваци“.¹⁰ Той върши работата, която се очаква да вършат добрите теории: обяснява икономически мистериозните иначе факти.

Преди всичко хипотезата, че хората притежават „душа-дух“, лесно отговаря на някои въпроси, които според виждането на Тайлър трябва да са възникнали у първобитните хора, като например: какво се случва, когато човек сънува? Първобитните общества си служат с представата за човешката душа, за да решат тази загадка. В някои случаи съществува представата, че по време на сън душата-дух на сънуващия пътува и преживява приключения, за които после си спомня сънуващият; десетилетия след трудовете на Тайлър антропологът А. Р. Радклиф-Браун наблюдава, че жителите на Андамановите ос-

трови не са склонни да будят хората, тъй като ако сънят им бъде прекъснат преди душата им да се е прибрала, може да се разболеят.¹¹ В други случаи съществува представата, че сънуващият бива посещаван от душите на други. На Фиджи, отбелязва Тайлър, мислят, че душите на хората напускат телата им, „за да тормозят другите хора, докато спят“.¹²

Представата, че душите на умрелите хора се връщат, за да посещават живите посредством техните сънища, също е широко разпространена в първобитните общества.¹³ Този анимизъм се справя с друга загадка, с която се сблъскват първобитните хора: самата смърт. Според този сценарий смъртта е онова, което се случва, когато душата напусне тялото завинаги.

Щом първобитните хора си създали представата за душата, казва Тайлър, разпространето ѝ отвъд нашия вид било напълно логично. Дивакът не можел да не „открие в зверовете същите характерни черти, които приписвал на човешката душа, а именно феномените живот и смърт, воля и разсъдък“. И растенията, „споделящи с животните феномените живот и смърт, здраве и болест, съвсем естествено притежавали някакъв вид душа, която им приписвали“.¹⁴

Освен това представата, че пръчките и камъните притежават душа, е рационална, ако я разгледаме от гледната точка на „едно неокултурено племе“. В края на краищата в сънищата не се ли появяват пръчки и камъни? Духовете, които виждаме, когато сънуваме или сме в треска, не са ли облечени или въоръжени? „Защо тогава обвиняваме дивака в невероятна абсурдност, задето е въвел в своята философия и религия едно схващане, което се опира на данните, които получава от сетивата си?“ Тайлър може би визира Лъбок, когато казва за първобитните народи: „Твърдението, че техните действия нямат мотиви, а възгледите им са безсмислени, е само по себе си теория, и то погрешна според мен, и тя е измислена, за да обяснява нещата, които онези, които не са ги разбрали, биха могли с нейна помощ лесно да изтълкуват“.¹⁵

Щом анимистичният светоглед се оформил в най-общи линии, смята Тайлър, той започнал и да се развива. В определен момент например представата, че всяко дърво притежава дух, отстъпила на представата, че всички дървета се управляват от „бога на гората“.¹⁶ После този зараждащ се политеизъм

узрял и се влял в монотеизма. През 1866 г. в статия, публикувана във „Фортнайтли Ривю“, Тайлър обобщава целия процес в едно изречение, което можем да определим като единствената публикувана история на религията, обхваната в едно-единствено изречение – и което е може би и едно от най-дългите изречения, публикувани някога:

От най-простата теория, която приписва живот и персоналност в равна степен на животното, на растението и на минерала – през тази, която придава на камъка, на растението и на реката духове-пазачи, които живеят в тях и се грижат за тяхното съхранение, растеж и промяна – през тази, която вижда във всяка област от света закрилящата и подпомагащата грижа на съответно божество и най-сетне на едно Върховно същество, организиращо и контролиращо по-нисшата йерархия – през всички тези градации на идеята следователно може би виждаме, етап след етап, да се води дългата борба между теорията на анимизма, която обяснява всяко природно явление, като му приписва живот, подобен на нашия, и бавно зараждащата се природна наука, която замества в област след област независимото съзнателно действие с действието на систематичен закон.¹⁷

Въпроси?

Всъщност имало е много. Теорията на Тайлър не е съхранила някогашния си ръст. Някои недоволстват, че тя показва еволюцията на боговете като упражнение на чистия разум, докато всъщност религията се е формирала от много фактори, от политика до икономика, та и от човешката емоционална инфраструктура. (Разликата между съвременния културен еволюционизъм и този от времето на Тайлър е, че съвременният акцентира върху различните начини, по които се разпространяват „мемите“ – ритуалите, вярванията и останалите базисни елементи на културата, – обърнати към нерационалните части от човешката природа.)

И все пак в широк смисъл виждането на Тайлър се крепи здраво и днес. Колкото и разнообразни да са силите, които формират религията, нейният ранен импулс, изглежда, действително е произлизал до голяма степен от хора, които, също като нас, са се опитвали да осмислят света. Те обаче не са има-

ли наследството на модерната наука, което да им даде начален старт, и затова са стигнали до предначучни заключения. После, след като разбирането им за света нараснало – особено след като то нараснало посредством науката, – като реакция се развила религията. Следователно, както пише Тайлър, „една непрекъсната линия на умствена връзка“ обединява „дивака, който почита фетиши, и цивилизования християнин“.¹⁸

На това ниво на обобщеност светогледът на Тайлър не само е оцелял въпреки критичните изследвания на съвременните учени, но и черпи сила от тях. Еволюционната психология показва, че колкото и странни да изглеждат някои „първобитни“ вярвания – и колкото и странни да изглеждат някои „модерни“ религиозни представи на атеистите и на агностиците, – те са естествени порождения на човечеството, естествени продукти на един мозък, развил се чрез естествения отбор, за да осмисля света с най-различни средства, общата продукция на които не е изцяло рационална.

Подробно изложение на съвременното разбиране за това как се е зародила в човешкия ум „първобитната“ религия можете да намерите в приложението на тази книга. Засега ще кажа само основната идея: дори ако сценарият на Тайлър за развитието от анимизъм към монотеизъм изглежда пълен с недостатъци от изгодната съвременна гледна точка, все пак в него има много смислени неща. По-конкретно: за да разберем ранните етапи в еволюцията на боговете и на Бог, ние трябва да си представим как е изглеждал светът на хората, живели преди много хилядолетия, не само преди появата на науката, но и преди писмеността и дори преди земеделието; няма по-добро средство за извършването на този мислен експеримент от това да се потопим в светогледа на ловно-събираческите общества, наблюдавани от антрополозите – в светогледа на „диваците“, както биха казали Лъбок и Тайлър.

Разбира се, би било хубаво да наблюдаваме *буквално* праисторическите общества, обществата, от чиято религия всъщност са се развили древните религии, засвидетелствани от историческите документи. Подробни сведения за вярванията, съществували преди писмеността, обаче не може да има; до нас са достигнали само предметите, които намират археоло-

зите – оръдия на труда и дрънкулки и тук-там пещерни рисунки. Ако огромното бяло петно, останало от предписмената фаза на човечеството, може да се запълни, то ще трябва да се запълни с огромната литература върху наблюдаваните ловно-събирачески общества.

Употребата на ловците и събирачите като прозорци към миналото си има своите ограничения. Например антропологическите архиви не съдържат чисти ловно-събирачески култури, култури, които да са напълно неопорочени от контакта си с по-напреднали в технологично отношение общества. В края на краищата процесът на наблюдение на една култура включва и контакта с нея. Освен това много ловно-събирачески общества са контактували с мисионери или изследователи, преди някой да започне да документира техните религии.

После пък, доколкото религиозните представи на една туземна култура изглеждат странни – тоест доколкото носят слабо сходство с представите на културите, влезли в контакт с тях, – не е вероятно този контакт да е обяснение за тях. Например не изглежда вероятно чукчата да е научил практиката да предлага оголените си задни части на вятъра от християнски мисионер от викторианска Англия.

Когато в ловно-събирачески общества от различни континенти се открие странно вярване, тогава е още по-малко вероятно то да е чист внос, а е по-вероятно да е автентичен продукт от начина на живот на ловците и събирачите. Както ще видим, представите на ловците и събирачите издържат винаги на следните два теста: да са широко разпространени и да са – според нашето виждане – странни. Така с доста голяма увереност можем да реконструираме духовния релеф на праисторическите времена преди наличието на исторически писмени документи за религията.

Вече никой не вярва, както правеха някои антрополози от XIX в., че наблюдаваните ловци-събирачи са кристално чисти примери за религията в нейните начала отпреди десетки хилядолетия. Но те са най-добрите подсказки, които ще получим някога за общите религиозни вярвания около 12 000 г.пр.Хр., преди изобретяването на земеделието. Пещерните рисунки са атрактивни, но не говорят.